

MESTERMŰVEK

Sipos Dávid

Sipos Dávid 1983-ban született Kolozsvárt. Érettségi után több hónapot dolgozott magyarországi és erdélyi orgonaépítőkkel, majd 2003-tól egyetemi tanulmányokat végzett a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Református–Evangélikus karán; 2009-ben teológiai mesteri fokozatot az amszterdami Vrije Universiteitén szerzett. Egyetemi tanulmányai alatt kapcsolódott be a Pokoly Józsefről elnevezett egyháztörténeti kutatócsoport munkájába, ahol orgona-történettel kezdett foglalkozni. Ennek első eredménye licensz-dolgozata *A történelmi külküllői református egyházmegye orgonáinak története* címmel.

Kutatási területe az erdélyi református orgonatorténét, orgonaépítő-élet-pályák, oskolamesterek és kántorok helyzete az erdélyi református egyházban. Kutatásaiban fontos szempont azon orgonák történetének tisztázása is, amelyek már elvesztek, elkallódtak, és csak a levéltári anyagból lehet rekonstruálni történetüket.

2010–2013 között a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző kara doktori iskolájának volt hallgatója, doktori értekezését *A történelmi dési, széki és görgényi református egyházmegyék orgonáinak története* címmel 2016. szeptember 26-án védte meg, amit a bizottság „nagyon jó” minősítéssel értékelt. Témavezető tanára *Buzogány Dezső*, a bizottság elnöke *Molnár János*, a bizottság tagjai *Kovács András* művészettörténész, *Dávid István* egyházzenész, orgonakutató és *Erich Türk* orgonaművész, orgonakutató voltak.

Sipos Dávid jelenleg a kolozsvári Mercurius Info Tour utazási iroda idegenvezetője és irodai munkatársa.

A három opponensi vélemény

Dávid István főiskolai tanár, Károli Gáspár Református Egyetem Budapest

A doktorjelölt munkája szervesen illeszkedik a mai nemzetközi organológiai kutatások vonalába, és újdonságával méltán érdemel különleges figyelmet. A dolgozat szorosan kapcsolódik az elődök vonatkozó orgonatorténeti témáihoz, ugyanakkor az utóbbi évtizedek eredményeinek publikációin és a gyűlekezeti, valamint egyházmegyei levéltárakban végzett saját kutatómunkán alapszik. Közben egy olyan munkamódszer alkalmazásával él, amely a tudományos kutatások során rendkívüli fontossággal bír: szigorúan és aprólékosan dokumentálja mindazokat az adatokat vagy történelmi eseményeket, melyeket dolgozatában tárgyal. A 325+34 oldalas értekezésben a jegyzetek száma így 1850-re emelkedik! Amint azt a jelölt a munka méltán szubjektív alaphangú *Előszavában* megfogalmazza: „tudományos fokozattal nem mérhető

cél volt [...] orgonatörténeti háttéranyag közreadása” és ezáltal „hozzájárulni a gyülekezetek történetének teljesebbé tételéhez [...]”. Továbbá: „Azoknak az embereknek szeretnék emléket állítani —írja—, akik [...] a maguk konkrét és szellemi két fillérével közösségük javát szolgálták” egykor. Szomorúan időszerű a dolgozat, hiszen „a legtöbb esetben csak az utolsó pillanatot lehetett rögzíteni, nagyon sok helyen már csak darabjaiban áll az orgona, és ha sok esetben lenne mit megszólaltatni, már nincs, aki ezt megtegye.”

A *Bevezető* fejezetben a jelölt a kutatás területével, a kutatástörténettel, annak okával és céljával foglalkozik. Miközben a történelmi egyházmegyék határait követi, mondandójának tartalma a hazai és nemzetközi szakirodalom alapos ismeretéről tesz bizonyosságot. Említi és elemzi Szigeti Kilián, Hermann Binder, Franz Metz, Erich Türk, Molnár Tünde, Csíky Csaba és Dávid István írásait és korábbi kutatásait, az olvasó így a dolgozat segítségével újra elemezheti ennek a tudományterületnek —különösen az utóbbi évtizedekben bekövetkezett— fejlődését, és szembesülhet annak átalakulásával is. Az elmélyült és következetes kutatómunkának köszönhetően sok esetben megerősít vagy éppen cáfol jól ismert korábbi téziseket. Különösen fontosnak ítéli az elpusztult hangszerek (25%) történetének vizsgálatát és dokumentálását, mivel ezek a kiegészítések —mint írja— a helyi organológia „fehér foltjainak” eltüntetéséhez, egy valódi és hiteles erdélyi orgonatáj (Orgellandschaft) megismeréséhez nyújtanak segítséget. Jelentős arányban használja a saját kutatásai során feltárt levéltári forrásokat, de az evangélikus egyház, valamint a Temesvári Nyugati Egyetem internetes online orgona-adatbázis anyagával is szembesít. Tekintve, hogy megállapítást nyert, hogy az orgonatájak és az államhatárok többnyire nem esnek egybe, tehát az orgonatörténet csak részben tárgyalható történelmi katalizmák szerint, a kutatástörténet témakörben tanulmányozásra javasolom még az Enyedi Pál — Solymosi Ferenc szerzőpárosnak vonatkozó visszatekintését,¹ számos további hasznos szakirodalommal.

Az *Orgonák Erdélyben* című érdekesítő fejezetben a hangszerek erdélyi megjelenésével, majd további történetükkel foglalkozik. Kilenc alfejezetben tárgyalja az orgonák és az orgonazene fejlődését a kezdetektől egészen napjainkig, érintve a lutheri és kálvini reformáció európai, magyar és erdélyi vonatkozásait. A témával foglalkozván, kiegészítésként fiatal kutatónk figyelmébe ajánlom a Kálvin Kiadónál 2009-ben megjelent *PIUS EFFICIT ARDOR* c. kötetet,² melynek alcíme: *A művészet értékelése Kálvin művében és a református kultúrában*, továbbá Csáki József tisztázó írását az 1753-ban Sepsiszentgyörgyön felépült orgona készítőjének személyét illetően.³

¹ ENYEDI Pál — SOLYMOSSI Ferenc: „Magyarország orgonajegyzéke — A hazai orgonafelmérés története és jelentősége”, in *Zenatudományi Dolgozatok 1978–2012*. MTA-BTK Zenatudományi Intézet, Budapest 2014. 325–348.

² BÉKÉSI Sándor (szerk.): *PIUS EFFICIT ARDOR — A művészet értékelése Kálvin művében és a református kultúrában*. Kálvin Kiadó, Budapest 2009.

³ CSÁKI József: „Szendrei József, az ismeretlen 18. századi erdélyi orgonaépítő”, *Református Szemle* (Kolozsvár) XCV (2002) 1. szám, 106–125.

A doktorjelölt nem kerüli meg a protestáns gregorián ellentmondásos megítélésének kérdését sem (az ún. „orgonamentes” időszakot), s felvázolja a hangszer megjelenésének folyamatát az Erdélyi Református Egyházkerület területén. Ez a rész lényegében a korábbi kutatások eredményeinek összegzése, ugyanakkor a jelöltnek köszönhetően eddigi ismeretanyagunk számos új elemmel bővült. Geleji püspök 1636-os előszavának elemzését —igen helyesen— H. Hubert Gabriella szövegátiratának alapján végezte el. A témával kapcsolatban, az idézett tanulmányokon túl, szeretettel javasolom még Ursula Philippi doktori dolgozatának⁴ részleges vizsgálatát, valamint a marosvásárhelyi Vártemplomban 2008. április 5–6-án „Az éneklőszék” címmel megrendezett egyházzenei konferencia további —a jelölt által is ismert— előadásait és a közzétett korabeli vesperás zenei szerkezetét.⁵ Ennek a zene- és egyháztörténeti periódusnak folyamatos tanulmányozása éppen az orgonák, éneklőszékek és a hozzájuk kapcsolódó repertoár segítségével adja meg a feleletet a XVIII. századi református liturgia zenei átalakulására, arra az izgalmas kérdésre: milyen zene szólalt meg egykor, és főleg miként, református templomainkban? A dolgozat írója az *Oskolamesterek új kihívások előtt* c. alfejezetben csak érinti az orgonálni nem tudó kántorok kiszolgáltatott helyzetét, ugyanakkor helyesen értelmezi a református kántorképzés kezdeteinek időbeni elhelyezését, és teszi azt a XVIII. század közepére.

A disszertáció —ahogy a doktorjelölt is írja— „kevert műfajú,” elsősorban egyháztörténeti jelleggel bír, de több tudományág (egyházzene, organológia) határterületén mozog. Miközben történészként —családi indíttatástól is vezérelve— tudatosan törekedett eddig kevésbé hozzáférhető dokumentumok és adatok nyilvánosságra hozatalára, a helyszíni kutatás és terepszemle fontosságát is hangsúlyozza. Ennek eredményeként született meg a legértékesebb és legfajsúlyosabb, sok újdonságot tartalmazó *Orgonarepertórium*, ahol a jelölt főként biztonsággal mozog saját területén. Már-már nyomozói feladatokra vállalkozik, és helyesen érez rá összefüggésekre a 87 helység 108 hangszerének elemzésekor. Említésre méltó, hogy a tárgyalt három egyházmegye orgonáinak vizsgálatát megelőzően a doktorandusz Buzogány Dezső professzor vezetése alatt, a Pokoly József munkacsoport tagjaként, 2007–2010 között több egyháztörténeti kutatásban is részt vett. A *Történelmi Küküllői Református Egyházmegye Egyházközségeinek történeti katasztere*⁶ I–IV. köteteiben olvasható eredményt a szakma nevében ezennel témavezető professzorának is megköszönöm. Az adatgyűjtés, a kiszállások sora immár négy egyházmegye református

⁴ Ursula PHILIPPI: *Rolul orgii in liturgia Bisericii Evanghelice din Transilvania*. Academia de Musica „Gheorghe Dima”. Kolozsvár 2006. (kézirat)

⁵ Ld. a konferencia anyagát teljes terjedelemben: *Magyar Egyházzene* XV (2007/2008) 3. szám, XVI (2008/2009) 1. és 4. szám; *Református Szemle* CI (2008) 4. szám, 345–480.

⁶ BUZOGÁNY Dezső — SIPOS Gábor (szerk.): *A Történelmi Küküllői Református Egyházmegye Egyházközségeinek történeti katasztere, 1648–1800*. I–IV. Koinonia, Kolozsvár 2008–2012.

gyülekezeteiben tették lehetővé, hogy a még meglévő hangszerek zenei és technikai állapotáról szinte naprakész információk birtokába jussunk. Fialat pályatársunkat az így megszerzett gyakorlatának köszönhetően nem pusztán történészi, hanem —egy szép régi kifejezést használva— „orgonászi”, azaz orgonaszakértői minőségében is köszönhetjük. A hangszerek történetének aprólékos felgöngyölítésén túl azok technikai bemutatása is meglehetősen szakszerű. Kifejezetten találó megnevezés a Takácsy Ignác készítette mellvéd-pozitívok esetében, a „felüljátszós orgona” vagy „süllyesztett orgona” emlegetése. Sikeresen veszi az akadályt az orgonák hangképének elemzésekor is, bár a közölt diszpozíciók néhol kérdéseket vetnek fel. Az aggályok megfogalmazásáig viszont ritkábban jut el. Nem csoda, hisz a kutató minden hasonló helyzetben a terepen talált körülmények alárendeltjeként csak bizonyos „mélységig” láthat az orgona belsejébe. Nekünk mint „opponens” organistáknak egyelőre elegendőnek mutatkozik a hangzó regiszterek illeten felsorolása, mivel a több évtizedes gyakorlatnak köszönhetően már „hang-képet” alkotunk arról, hogy ezeknek az orgonáknak miként kellene (illene!) megszólalniuk. Arra nézve is tájékoztatást kapunk, hogy ebből egyáltalán mi volt felismerhető a látogatások alkalmával, vagy esetleg teljesen némák maradtak a leírt sípsorok?⁷

A fejezethez tartozó *Fényképtár* —nagy része „copyright Sipos” — 81 kiváló minőségű felvétellel dokumentálja az örömteli vagy éppen lesújtó állapotokat.⁸ Ezek a hozzáférhetővé tett „történelmi” sorok és fotográfiák minden valószínűséggel az elkövetkező organológiai kutatások sokat idézett építőkövei lesznek. Csak remélni merem, hogy a helyszíneken az orgonák játszóberendezéseinek képi rögzítése is megtörtént, annak ellenére, hogy ez már túlfeszítené egy egyháztörténeti doktori dolgozat kereteit. Kiemelném azokat a hangszereket, melyek felfedezése nagy újdonságerővel bír: Domokos elpusztult hangszere 1838-ból, az egykori pókakeresztúri processziós portatív, Noszoly, Tacs (valószínű J. Hahn hangszere), Feketelak (Nagy József közvetítésével került oda, feltehetően Petrus G. Schneider hangszere, vö. Zalán). Köszönjük a pusztán tervezett, de soha meg nem valósult orgonák hangképeinek közlését (Eitel, Klink, Kerékgyártó, Országgh tervei) és a Konnert név ismételt pontosítását is, bár erről már korábban olvashattunk a szerző egyik tanulmányában.

⁷ Apró korrekciókra, egyértelmű elírásokra annak ellenére felhívnom a figyelmet, hogy az nem a dolgozat írójának hibája. Ezeket érdemes „sic!” jelöléssel ellátni (Fagott 2 láb, 209. o.; Sedeq, 2 láb, 207. o.; Cvint, 156. o. —főleg Boda József orgonáin—, Fuggara, 71. o., stb.).

⁸ A romos hangszereken túl különösen megdöbbentő a disznajói Szabó János-orgona homlokzata előtt éktelenkedő elektronikus orgonapótlék hangfalainak látványa. E skizofrén helyzet —egyre terjedő és megtévesztő— objektumát jogos a „skizofón” jelzővel illetni, hiszen a keletkező hangzás végképpen elszakad az orgonától, és a hallgatóságban a valóságos és a képzelte világ zenei skizofréniája valósul meg általa. Bővebben ld. DÁVID István: „Elektronika és orgonaépítészet”, *Magyar Egyházzene* X (2002/2003) 217–220.

A Sárosmagyarberkeszi passió és lamentáció megtalálása pedig igazi egyházzene-történeti felfedezés.

Olykor humoros pillanatok oldották az amúgy száraz adathalmaz monotonosságát: csintalankodtunk Csintalan Gyulával (akinek —egy feljelentés szerint— „nem csak neve csintalan”, hiszen becsapott egy egész gyülekezetet), találkoztunk ausztráliai (de világutazó!) John Smith „vándor orgonajavítóval” és —bármilyen meglepő— orgonamegrendelést kaphatott egy olyan cég is, melynek neve: „Fischer Gyula és fiai varrógép és kerékpár nagyraktára, valamint mezőgazdasági gépek, mosógép, írógép, pénz- és jégszekrény, gramofon, elektronikai cikkek és villamos csillárok forgalmazója.” Az egyik kollégiumi professzor találó korabeli kommentárja alapján a marosvásárhelyi orgona meghibásodásán így élcelődhettek 1790 után: „a fakántor”... faképnél hagyta „a fapapot.”

Mai koncertlátogatókként, egy 1865-ös jelentés segítségével, mely szerint a búzaiak „egy igen ékes orgonát templomokban láthatnak,” időutazás részei is lehetünk: „olly szerelmek és óhajtások van az orgona eránt, hogy még a román atyafiak [sic!]⁹ is csudálva és bámulva lepték meg tömegesen férfiak és asszonyok a ref. kicsiny egyházat..., a czinterem is tele van népséggel és kívül hallgatják a tanító ékes orgonálását.”

A disszertációt egy elemzés zárja, mely a három egyházmegye orgonáit elhelyezi az erdélyi orgonatájon. A hasonló összegzések hasznos részei az ilyen munkáknak. Ennek fontosságára és az —Erich Türktől kölcsönzött— módszer lényegére a dolgozat írója is kitér. Praktikus okokból tehát már mások által is választott módon végzi az összehasonlítást azért, hogy egy majdani, még szélesebb területet vizsgáló nagy összesítés elemeként az eredmény gond nélkül beilleszthető legyen a megfelelő helyre. A mutatókban történelmi, kronológiai sorrendben, nagyság és regiszterszámok szerint sorakoznak a hangszerek, de műszaki állapotukról is kaphatunk —igaz, meglehetősen lesújtó— információkat: bármilyen hihetetlen, de az utolsó negyedszázadban, anyagi források hiányában, az orgonák 70%-a semmilyen javításon nem esett át. Több hangszeren máig látszik a világháborúk lenyomata: használaton kívül, sípok nélkül, romos állapotban vannak. A táblázatok közül kiemelkedően hasznos a dolgozatban említett 91 orgonaépítő felsorolása. Tevékenységük —új hangszerek építése, megkezdett munkák és esetleges korábbi javítások— a helységek pontos megjelölésével szerepel.

Feloldásra váró ellentmondás olvasható Andreas Eitel tancsi orgonája esetében: „1872-ben Takácsy Ignác javította [...], szerencsére nem alakította át előljátszóssá.” (297 o.) „A fúvót és a homlokzati sípokat kivéve eredeti állapotban

⁹ A „román atyafiak” orgonára is adakoztak Szásznyíresen. Az 1882-es vizitációs jegyzőkönyv kiemeli, hogy „az egyháztagok önkéntes rovatala s külön ajándékaiból, valamint nagyon sok román közember ajándékából egy díszes orgona készült.” A Kolonics orgonára „136 magyar adakozó mellett... 48 román is adakozott.”

van.” (298. o.), majd a 318. oldalon: „előszeretettel épített [Takácsy] hátuljátszós orgonáknak előljátszós, különálló játszóasztalt [...], amelyeket a jelenlegi restaurálási elvek szerint, [?] visszaállítottak eredeti állapotba (pl. Tancson).” Műemlékvédelmi szempontból megkérdőjelezhető, hogy egy 150 éves —immár lezárt stíluskorszak utáni— állapotot, azaz a XIX. század második felében előljátszósra alakított barokk pozitívokat milyen mértékben és mi alapján szabad visszaállítani? Ilyen esetben mindig komolyan mérlegelni kell az adott helyzetet, a rekonstruálhatóság mértékét és a várható eredményt.

A 2000-ben a horvátországi Varasdon „Az orgona, mint európai kultúrkincs” címmel megrendezett nemzetközi organológiai kongresszus felhívta a figyelmet az orgonák liturgikus használatának fontosságára mint a műemléki védelem egyik legtermészetesebb módjára: az állandó használat a védelem egyik legjobb eszköze — áll a záródokumentumban. A dolgozat szerzője arra az esetre is megoldásokat ajánl, amikor ez már nem lehetséges, mert e hangszernek sajnos már csak „szomorú mementói az egykor virágzó gyülekezeti életnek”. Történetük dokumentálása révén ez a dolgozat viszont nagyban hozzájárulhat a fent megjelölt cél eléréséhez, amennyiben nagy segítségére lesz elhívott gyülekezeteknek és lelkes orgonajavítóknak kiürülő templomok hangszereinek átmentésekor. Hiszen —és ismét a varasdi orgonakongresszust motiváló alap gondolatot idézem— „a kelet- és közép-európai orgonaállomány nem válhat gigantikus hangszertemetővé.”¹⁰

A *Bibliográfia* tekintetében néhány kiegészítésre vonatkozó további javaslattal élek: bár megtisztelő, hogy a *Műemlékorgonák Erdélyben* 1996-ban megjelent kötetem a dolgozatban „alapszöveg”-ként neveztetik meg, és kollegiális szeretettel köszönöm meg ezennel a benne szereplő adatok megerősítését vagy éppen korrekcióját, címét viszont nem találni a 322. oldalon annak ellenére, hogy számos rá vonatkozó hivatkozás van korábban a lábjegyzetekben. Az újonnan közzétett, pontos levéltári jelzetekkel ellátott elsődleges források és dokumentumok tárháza örömdetesen gazdag, ugyanakkor a jövőben egy mélyebb beágyazódást javasolok a nemzetközi organológiai szakirodalomba. Bizonyára több —a dolgozatban feltett— kérdésre adnak választ a már említett folyóiratok.¹¹

Lehet, hogy opponensi véleményem már kezd könyvrecenzió méreteket ölteni ezért —gépelési- és szerkesztési észrevételeimet— a kisszámú (10 alatti!) elütések listáját nem ismertetem. Tanulmányként inkább Dobszay László professzor

¹⁰ Vö. „A Varasdon 2000. szeptember 10. és 16. között «Az orgona mint európai kultúrkincs» címmel tartott I. európai kongresszus határozata” és „A 2001. évi götéborgi Európai Orgonaszimpózium határozata”, *Magyar Egyházzene* IX (2001/2002) 113–118.

¹¹ SOLYMOSI Ferenc: „Az 1918-as orgonasíp-rekvirálás és az Angster-féle «Rekvirált orgonasípek lajstroma”, *Magyar Egyházzene* II (1994/1995) 3. és 4. szám. Továbbá ld. még: *Zenatudományi dolgozatok*, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport kiadványai, *Acta Organologica, Ars Organi*, stb.

ide illő humoros mondatait idézem, amikor akadémiai doktori értekezésének¹² védésekor így válaszolt: „a középkori kódexek dallam-notációs hibáinak felfedezésekor védekeztek azzal, hogy: «Musca fecit!» Ma —folytatta áldott emlékü tanárunk— én sem mondhatok mást, mint: PC fecit!”

Kovács András művészettörténész, a BBTE érdemes tanára

A dolgozat 319 szövegoldalból álló szövegéhez egy 81 tételes *Fényképtár* illusztrációi társulnak. A szerző mondanivalóját félszáznál több könyvészeti tételre és számtalan levéltári forrásra hivatkozó 1850 lábjegyzet támasztja alá.

A dolgozat érdemi részét a jelölt szándékait összegező *Előszó* (4–6) vezeti be. Ezt követi a kutatás dimenzióit, a korábbi kutatások történetét, folytatásuk megokolását, az alkalmazott módszereket és forrásokat, a dolgozat szerkezetét, valamint az erdélyi, különösen a református orgonák történetét megvilágító terjedelmes, kilenc alfejezetből álló *Bevezető* (–46)

Ezt az elméleti jellegű összefoglalást a szerző által megszabott szigorú, módszertanilag indokolt szerkezetben *A történelmi Dési* (47–113), *A történelmi Széki* (117–212) és *A történelmi Görgényi Református Egyházmegye orgonáinak* (213–303) repertóriumra követi. Az egyes egyházmegyék történetét, kiterjedésének alakulását megvilágító összefoglaló vezeti be e fejezetek mindenikét, és bennük a szerző érdemi munkáját tükröző kritikus, önálló forráskutatásra alapozott kismonográfiák mutatják be összesen 87 templom jóval több orgonájának a történetét — a jelölt által elvégzett kutatás eredményeit.

A dolgozatot utolsó fejezete, *A három egyházmegye orgonáinak helye az erdélyi orgonapalettán* (304–319) címmel ezeknek az eredményeknek az értékeléséről, a belőlük adódó következtetésekről, az általuk felvetett kérdésekről, illetve a dolgozat készítése kapcsán körvonalazódott feladatokról szól.

A szerző a Pokoly József nevét viselő egyháztörténeti kutatócsoport tagjaként került kapcsolatba az orgonákkal, s e kutatócsoportban végzett munkája során vizsgálta a megnevezett egyházmegyék 201 egyházközségének azt a mintegy harmadát, amelyben orgona is létezett vagy létezik.

Az orgonakutatás az egész magyar nyelvterületen, de Erdélyben is viszonylag fiatal diszciplína, kezdetei a 70-es évekre nyúlnak vissza, nálunk Dávid István volt az ilyen jellegű vizsgálódások úttörője. Mire az ő munkája 1996-ban, nagy késéssel megjelent, addigra megindult az összeírás a Királyhágómelléki Ref. Egyházkerület, illetve az Erdélyi Unitárius Egyház keretein belül is. 1995-ben a bánsági, 2000-ben a szász orgonákról született feldolgozás, velük párhuzamosan jelentek meg dolgozatok a római katolikus egyház jelentős orgonáiról is. 2005-ben a XX. század erdélyi orgonaépítőiről szóló doktori dolgozat látott napvilágot. Ilyen kezdetek után az elmúlt években több doktori dolgozat és két internetes adatbázis is létrejött az erdélyi orgonák történetének a kutatására.

¹² DOBSZAY László: *Corpus Antiphonarum: Európai örökség és hazai alakítás*. Balassi, Budapest 2003.

E történeti vázlat áttekintése és kritikus elemzése alapján a szerző bátran kijelenthette, hogy —legalábbis történeti szempontból— az eddigi feldolgozások annyiban hiányosak, hogy nem tartalmazzák az elpusztult hangszerek történetét, hogy a vizsgált emlékeket pedig hol felekezetek, hol évkörök, ill. orgona-építők szerint csoportosítják, de egyikük sem ad teljes áttekintést egy-egy terület teljes orgonatorténétéről. A szerző célkitűzése tehát egyszerű: a vizsgált terület egyik felekezetének minden dokumentálható orgonáját kutatva próbálja megrajzolni és jellemezni az igények, az igénylők és a kivitelezők körét.

Munkaeszköze a repertórium, amely szigorú kritériumok alapján tartalmazza a szervezetre, építőre, építési évre, esetleg opus-számra, diszpozícióra, az orgonaszekrény belső vizsgálata révén tisztázott építési, javítási adatokat, valamint az emlékeket reprodukáló fényképeket. A szerző fogalmazásában: „Az orgonák leírásánál a főbb szerkezeti jellegzetességeket soroljuk fel először, majd az építőmester nevét, az építés évszámát és az esetleg előforduló opus-számot közöljük. Az orgonaszekrény leírásánál a zárójelben az orgonahomlokzat sípmezőiben levő sípok számát jelöljük, majd a szekrény stílusát is jegyezzük. A hangszerek diszpozíciójánál minden elérhető információt közlünk, hiányosságok a regiszterek elnevezésénél lesznek, amelyek abból adódtak, hogy néhány orgonánál lekopott a regiszter-elnevezés, és az orgonát nem lehetett megszólaltatni, hogy megállapíthassuk ezeket.” (25)

Az orgonákra vonatkozó adatokat kutatva az egyházközségi levéltárakban a levéltári lajstromkönyvet, a presbitériumi és közgyűlési jegyzőkönyveket, leltárokat, számadásokat és a vagyoni ügyiratcsomót nézte át.

A felsorolt adatok együttesen alapozták meg az illető orgona egyedi történetét összefoglaló mikro-monográfiát.

A dolgozat körültekintően összeállított összefoglaló-elemző fejezetéből azután az összesen 108 orgona történeti-szociológiai vizsgálatának érzékletes eredményei tárulnak az olvasó elé: időrendi és egyházmegyei bontásban, ha jól számoltam, mintegy 118 mesterember, köztük eddig ismeretlenek munkája is körvonalazódik, akik orgonákat terveztek, építettek, javítottak vagy felújítottak. Az igények szintjét, ismét csak időrendi bontásban az elkészült orgonák méretei jellemzik, tükrözik tehát a megrendelők anyagi lehetőségeit és igényeit.

Mindent összevetve, Sipos Dávid dolgozata értő, lelkiismeretes és pontos feldolgozása történeti témájának, s munkája módszertani kiindulópontot jelenthet a hasonló kutatások folytatásához.

Dolgozatának szerkezete, fogalmazása, nyelvezete is megfelel a doktori dolgozatokkal szemben támasztott követelményeknek.

Csupán a *Bevezető* fejezetnek a téma szakirodalmára alapozott, tehát a szerző által külön nem kutatott történeti vázlatával kapcsolatban lenne néhány megjegyzésem. Elöljáróban szeretném kiemelni, hogy, mint minden történeti téma feldolgozásában, a szerző kötelessége ellenőrizni az általa felhasznált megállapítások forrásait, hiszen tartalmukat elfogadva-felhasználva felelősséget is vállal értük.

Kétségtelen, hogy az Erdélyi Káptalan éneklő/kántor-kanonokjainak szerepe volt a középkori liturgia zenei részének a megvalósításában, azt azonban merem állítani, hogy a kántor-kanonokoknak a püspökségekkel közel egyidős létéből, kevéssel későbbi említéséből orgona meglétére még egyáltalán nem következtethetünk (27/53.) A zenés liturgia, amint az a Rajeczky Benjamin által szerkesztett *Magyarország zenei története*. I. Bp. 1988. c. műből kiviláglik, a korai időkben leginkább énekes liturgiát, liturgikus társulatok vokális „produkcióját” jelentette.

Minden valószínűség szerint félreértés továbbá, hogy András egri püspök 1275-ös nyilatkozatának — „Ora cessant Deo canentium, et organa suavis canoris die ac nocte conquiescunt”, azaz: „Némul az Istennek éneklők szája, és az édes énekszó zengése éjjel-nappal elcsendesül” — szövege alapján „édesen zengő orgona” meglétére, s ne „édes énekszó zengésére” gondoljunk. Nehéz ugyanis már az éjszakai orgonálást is elképzelni a székesegyházban, de abban az időben tájainkon Salzburgtól és Prágától erre nem mutatható ki orgona létezése.

Egy másik, szintén ellenőrizetlen forrásból származó félreértés az egykori leleszi orgona „szebeni” építőmesterére vonatkozik. Minthogy majdnem minden zenei történeti összefoglalásban szerepel, a leleszi apátsági templomot még az 1360-as évek első felében valóban átépítették, az orgona megépítésére vonatkozó állítás hihetőnek is tűnt. Feltűnő volt ugyanakkor, hogy ezt az orgonát a szerző által nem idézett, Erdélyre vonatkozó oklevéltárakban, pl. a szász érdekeltségű okleveleket közreadó *Urkundenbuch*-ban, a *Documenta Romaniae Historia*-ban, valamint az *Erdélyi Okmánytár* legutóbbi megjelenésében sem található forrás szerint egy eddig ismeretlen nevű szebeni mester, az ilyen nevekre éhező erdélyi művelődéstörténetnek egy nagy ismeretlenje építette — ez pedig gyanússá tette az egész kijelentést. Hivatkozás híján egy medievista kollégám segítségével sikerült rátalálnom a leleszi orgonát építő mestert illető 1367-es adatra. Gyanúm nem volt alaptalan, mert a hangszerre vonatkozó, Bebek István országbíró által 1367. május 26-án keltezett kiadatlan oklevél (DF 233794) „contra Stephanum dictum Renyspolgar, civem Strigonyensem pro ordinatione et preparatione cuiusdam organi per ipsum Stephanum” szól, így Leleszen nem Szebenből, hanem Esztergomból származó orgonaépítőről volt szó...

A források kezelésével és használatával kapcsolatban tanulságos továbbá a kolozsvári orgonára vonatkozó 1565-ös adat. A szerző által idézett szakmunkák regisztrálják a Szent Mihály-templom orgonájának a pusztulását 1565-ben (nem jutott viszont el hozzájuk a György organistára vonatkozó 1531-es adat). Korabeli forrás (Gromo) szerint 1564-ben még hihetőleg állott „a szép és kiváló orgona” a templomban, a következő évben, március 26-án a városi tanács engedélyezte, s egy napra rá Kőműves Tamás le is bontotta a „kisebbik” orgonát. Ez viszont azt jelenti, hogy volt még egy, nagyobb hangszer is, s mi már csak azt találgathatjuk, hogy melyik orgona állhatott az északi mellékhajó keleti sarkában, ahol ma az egykori orgonaerkélyt alátámasztó gótikus ív lenyomata, fölötte pedig egy szemöldökgyámos ajtókeret őrzi a hangszer emlékét.

Ilyen kis, a szentély fölé kiugró erkélyre vezető ajtókeret található még a besztercei ev. templom sekrestyéjének az emeletén, és valószínűsíthető, hogy hasonló erkélyke tartotta Kassai Bonaventura organista hangszerét is a ferencesek Farkas utcai temploma szentélyének torony felőli, déli oldalán. A kolozsvári orgonát minősítő Giovann'Andrea Gromo emlékezik meg a gyulafehérvári székesegyház két orgonájának az elpusztításáról is ugyanabban az 1565. esztendőben: „Fra le altre sceleraggini alcune tavole di mirabili figure antiche spezzarono et bruciarono con due eccellentissimi organi.” Azaz: „Más örökségek mellett összetörték és megégettek bizonyos csodálatraméltó régi alakokat ábrázoló képeket két egészen kiváló orgonával együtt.” Az adatok sorát folytatni lehetett volna a XVI. század végi gyulafehérvári jezsuita templomnak, majd pár évvel később a katolikusok számára visszafoglalt székesegyháznak az orgonájával, amelyek a középkori portatívok felől már az újkori orgonák felé mutathatták az utat.

A fentebb kiemelt részletek csak arra figyelmeztetnek, hogy bármilyen hasonló összefoglalás esetén is kötelező, hogy ellenőrizzük a hivatkozott forrászövegeket, mert különben történeti diszciplínánk művelőiként, Sziszüphoszhoz hasonlóan tehetetlenül görgethetjük maguk előtt a felesleges, félreértett vagy félremagyarázott adatok lavinává dagadt tömegét.

Bizonyos azonban, hogy a szakirodalomból származó, akaratlanul átvett bakik nem befolyásolják a jelölt fentebb részletezett s e dolgozatba foglalt tudományos eredményeit.

Erich Türk egyetemi docens, Gheorghe Dima Zeneakadémia Kolozsvár

Elöljáróban szeretném elismerésemet kifejezni Sipos Dávid doktorjelöltnek az alapos munkáért, melynek eredményét ma nyilvánosan is bemutatja. A fáradságos és összetett kutatás eredményeként a helyi orgonakultúra levéltári —nagy részt eddig nem publikált— forrásokkal gazdagodott, amelyek tisztázzák az értékes erdélyi orgonaörökség eredetének és történetének számos részletét, jelen esetben a dési, széki és görgényi református egyházmegegyék hangszeréit.

Az orgonaörökség értékének tudatosításában létfontosságú annak kutatása. Alapműveknek számítanak e tekintetben mind a mai napig Dávid István *Műemlék orgonák Erdélyben* (1996) és Hermann Binder *Orgeln in Siebenbürgen* (2000) című munkái. Az elmúlt évtizedben örömmel láttuk, hogy megszapordtak az orgonákkal foglalkozó kutatások: Enyedi István, Bögözi-Molnár Tünde, Steffen Schlandt, Orosz Otília és alulírott tisztáztak több adatot és kérdést néhány tájegység (Szatmár, Brassó, Bihar, Kolozs, Szilágy, Beszterce-Naszód) és korszak (XX. század) orgonáival kapcsolatosan. Ugyanakkor online orgonaadatbázisok is megjelentek: a Romániai Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházé (Ursula és Kurt Philippi munkája), a bánsági orgonáké (Franz Metz munkája) és a temesvári Nyugati Egyetemé, amely ambiciózus célként a romániai orgonák teljes feldolgozását tűzte ki célul 2006–2008 között. A temesvári munka sajnos torzóban maradt, de így is sok hasznos adatot tartalmaz. E közel-

múltban elvégzett kutatások a következő módszerekkel próbálták megrajzolni ezen orgonáját (Orgellandschaft): helyszíni kutatások (a hangszerek vizsgálata, fényképezés és dokumentálás); az elsődleges és másodlagos, már megjelent forrásokból származó adatok összesítése; levéltári kutatások.

Az esetek többségében viszont a levéltári kutatások kevésbé fontos helyet foglaltak el; Sipos Dávid hangsúlyozott levéltári kutatásai mutattak rá arra, hogy mennyi fontos információ található még a korabeli dokumentumokban. Ezen információk alapján a jelöltnek sikerült tisztázni néhány hangszer eredetét (pl. Bádok, Domokos, Kolozsborsa, Retteg, Kékes stb.), és sikerült némileg kiegészíteni a vizsgált vidéken dolgozó orgonaépítők még viszonylag homályban levő munkásságát is (Andreas Eitel, Szentgyörgyi Bálint, Nagy Mihály, Josef Konnert, Johann Graef stb.). Ugyanakkor érdekesek a már elpusztult orgonákról szóló információk is (körülbelül egynegyede a kutatott orgonák számának).

Nem elemezzük a dolgozat szerkezetét és tartalmát, ennek bemutatása a jelölt feladata. Ami viszont a dolgozat minőségét illeti, az több szempontból is figyelemreméltó. Elsősorban a feldolgozott és közreadott adatok hatalmas mennyisége: levéltári jegyzőkönyveket, három egyházmegye 87 egyházközségének monográfiáját, inventáriumát tanulmányozta a jelölt, hogy megtalálja minden utalást az elmúlt három évszázadban épült orgonákról. Másodsorban tudományos szempontból a dolgozat a legmagasabb mércét üti meg: az információk forrása pontosan jelzett, a biztos információk és feltételezések között világos határ húzódik, az érvelések pedig biztos alapokon állnak. És természetesen a szerző ugyanakkor ismeri és mélyrehatóan tanulmányozta a témához kapcsolódó bibliográfiát. E dolgozat minden bizonnyal megbízható forrása lesz az elkövetkezendő kutatásoknak. Harmadsorban jelentős részt képviselnek a dolgozatban az új és még nem publikált információk. Ebben az összefüggésben nagyon hasznos az utolsó fejezetben található, orgonákat építő vagy javító mesterek listája. Három kategória szerint felosztva (új hangszer, javítás, ajánlat vagy befejezetlen munka) kiegészíti a már eddig ismert orgonaépítők jól behatárolt munkásságát (Szeidl Ferenc, Kolonics István, Bartha György, Blahunka Lajos és Sámuel, Kerékgyártó István stb.), de megjelennek új, eddig ismeretlen nevek is (Kádár Márton, Fischer Gyula és Fiai, Éder Antal, Dobai ..., Dallos Alajos stb.). Ez egyrészt eddigi ismereteink hiányosságaira világít rá, másrészt pedig azt mutatja (főleg, ha elolvassuk a korabeli idézett forrásokat), hogy az orgonákat a múltban sem csak elismert mesterek javították, hanem amatőr ezermesterek, barkácsolók és sarlatánok is. Más érdekes részlet, ami áttetszik a dolgozatban bemutatott iratokból, hogy a múltban is gyakori probléma volt azon kántorok esete, akik nem tudtak megfelelő módon játszani az orgonán. Így tekintélyes építők hangszerei sokkal szigorúbb zenei normáknak feleltek meg, mint használóik nagy részének tudása.

Anélkül, hogy a dolgozat keltette jó benyomást érintenénk, megjegyeznék néhány javítandó részletet, amelyek becsúsztak a terjedelmes munkába.

Thomas Boltres —magyarul *Boldizsár Tamás*— orgonaépítő esetében a szerző több esetben a *Balthasar* változatot használja (124., 136., 137. oldal). A forrásokban csak a *Boltres* név és annak magyar fordítása, a *Boldizsár* szerepel, annak német visszafordítása *Balthasar*-ként Dávid István feltételezése volt 1995-ben, amelyet már megcáfoltak az azóta előkerült dokumentumok, amelyekben a német *Boltres* név szerepel.

184. oldal: a noszolyi orgonát Albert József, Barbara Dutli alulíróval együtt bontották le, és nem Hermann Binder.

228. oldal: Hermann Binder neve szerepel szerzőként a szász evangélikus egyház adatbázisában, az orgeldatei.evang.ro oldalon. Még ha az oldal többször idézi is Bindert, az oldalt a püspökség egyházzenei referense, jelenleg Jürg Leutert adminisztrálja, 2015 januárja előtt pedig Kurt Philippi kezelte.

318. oldal: Takácsy Ignác azon szokását említve, hogy szívesen alakította át a régi orgonákat előljátszóssá különálló asztallal, a szerző Tancsot említi példaként. Takácsy valóban javította a hangszert, azonban nem épített hozzá új, különálló játszóasztalt; ezt maga a jelölt is megjegyzi a 297. oldalon.

319. oldal: az 1918 utáni helyzetről szólva a szerző helyi, aktív mestereként jegyzi Simon Lászlót és Csintalan Gyulát. Ez utóbbi viszont már 1905-ben meghalt (Türk 2014, 174.)

Ahogy már említettem, ezek apró részletek, amelyekre a legjobb szándékkal hívjuk fel a figyelmet azért, hogy a szerző ezeket még a nyomdai előkészületek előtt kijavíthassa. Ezek nem érintik a dolgozat keltette jó benyomást, szerzője megérdemli a dicséretet szorgalmáért és szakmaiságáért, amivel ezt a szerteágazó témát és a hatalmas anyagmennyiséget kezelte. A végeredmény pedig a szakma ismerői számára érdekesítő, és példa azoknak, akik az elkövetkezendőkben az erdélyi történelmi orgonákkal szeretnének foglalkozni.